

III. FEJEZET

TRADÍCIÓ ÉS ÁTALAKULÁS

Gondolatok a Bölcső körül

Fekete Mária

„Eljön az idő, amikor a hallgatás egyenlő lesz az árulással”

Martin Luther King jr.

In memoriam Füssi Nagy Géza

Régészként, őstörténetet oktató tanárként Afrikát elsősorban mint *őspanyát, bölcsőt*, mint az egységes emberi faj szülőanyját tekintem, azt a földrészt, ahonnan fajunk és sokszínű kultúránk ered, ahová kutatóként akkor fordulunk, amikor kérdéseink vannak a múltunkról. Rosszabb esetben pedig akkor foglalkozunk vele, mikor európaiként, amerikaiként – gyakran önző módon – szükségletektől, luxusigényektől, mohóságtól hajtva, újabb, az élhető élethez nem feltétlenül szükséges javak megszerzése ösztönöz bennünket. Ellentétes céloktól vezérelt és nem egyértelmű a viszonyunk a fekete földrésszel.

A Suha Györgytől származó *3A-modell*-t¹ – történészként-régészként – kibővítve, inkább 4A+P-ről, azaz Africa = Ancestor + Actor + Arena + Pattern(s) szerepkörökről beszélhetek. Hiszen Afrika a kutatásnak és az oktatásnak nem csak szereplője, helyszíne, hanem mindenekelőtt kiinduló pontja, és minden szempontból példája is egyben.

Afrika évmilliók óta a *primáták*, az *australopithecusok*, a *homók* különféle fajainak (Kordos 2007. 50. skk., Wanke – Olszewski 2007.) és változatainak őshazája.² Ezért az őstörténet kutatása, egyetemi oktatása is ezzel a földrésszel kezdődik. Számos olyan történelmi, anthropológiai, környezeti, genetikai kérdés tárgyalása kerül sorra, melynek megvilágításához, megértéséhez, értelmezéséhez – *modellként, analógiaként* – különböző korszakokból származó afrikai példákat használunk. A *Homo sapiens* elődei is, már hosszú évmilliók óta Afrikában éltek. És itt élnek – sajnos már igen megfogyatkozott létszámban – *unokatestvéreink* is, az emberi génállománytól alig több mint 1%-ban különböző csimpánzok (és bonobók, akiknek etológiája a legközelebb áll az emberhez) és a tőlünk mindössze 2%-ban eltérő gorillák (Goodall-Berman 2000. 56.). Köztük, mellettük, velük és sokszor, sajnos belőlük él³ Afrika számos, a lét peremére szorult, éhező (Goodall-Bekoff 2003. 110. skk), gyógyíthatatlan betegségektől és az *oszd meg és uralkodj*⁴ megrogzított szokásán, és régi igazságán alapuló, törzsi háborúságoktól tizedelt, sok tízezer éves kultúrájának helyszíneiről kiszorított, szenvedő népe. A csimpánzok és

gorillák annyira közel állnak hozzánk, hogy emberi betegségektől megfertőződhetnek, ill. ez fordítva is igaz.⁵ E kérdésekkel olyan erkölcsi dilemmákkal kerülünk szembe, amelyek a lehetséges(?), az etikailag kötelező(?) *segítség*, és/vagy *beavatkozás* körül mozognak (Goodall-Bekoff 2003. 116. skk.).

AFRIKA, MINT BÖLCSŐ

A mi történetünk – a *Homók* története – is Afrikában kezdődött. 1987 januárjában a *Nature*-ben jelent meg A. Wilson közleménye azoknak a hosszú és fontos vizsgálatoknak az eredményéről, amelyekből megtudtuk, hogy a ma élő emberiség bölcsője kb. 190 000 éve, Közép-Kelet, vagy Dél-Kelet-Afrikában ringott (Herto, Közép Awash régió; Klasies folyó, Mouth barlang, Wanke – Olszewski 2007. 151-153.). Ezt, az ún. *mitokondriális Éva*-modellt két, egymástól függetlenül dolgozó kutatócsoport: D. Wallace (Emory University) és Alan Wilson (University of California, Berkeley) dolgozta ki. E szerint az anatómiailag modern emberek kis lélekszámú⁶ csoportja rövid idő alatt felváltotta a Neandervölgyi (*Homo Neanderthalensis*) embert. Az Éva-modell nem azt jelenti, hogy kezdetek idején *őspanyánk egyedül volt „ember az embertelenségben”*, hogy csak egyetlen nőnemű, *modernné mutálódott* lény létezett volna, hanem azt, hogy egyedül ő volt olyan sikeres, hogy a génállománya – mind a mai napig – minden földlakóban fennmaradt.⁷ E. Zubrow (State University, New York) számítógépes modellezéssel azt is kiszámította, hogy egy sikeresebb populáció minimális (Leakey 1995. 103.), – akár csak 2%-os előnnyel! – mindössze egyetlen évezred alatt, teljes mértékben felválthatja a korábbi, előnytelenebb génállományú népességet (Leakey 1995. 102.). A kétségtelenül létező anatómiai előnyök, vagy a táplálékforrások valószínűsíthető sikeresebb kiaknázása sem magyarázza meg a neandervölgyiek gyors kihalását, még kevésbé azt a jelenséget, amit úgy ír le az őstörténet, hogy a Közel-Keleten mintegy 60 000 évig, bármilyen ismert kapcsolatfelvétel nélkül, egymás szomszédságában éltek. A sikeres és állandósult génmutáció nyomán megnövekedett létszámú, anatómiailag modern emberek már 100 000 körül – a nagy Kelet-afrikai törésvonal mentén szétvándoroltak, sőt – elhagyták kialakulásuk színhelyét, földrészüket és megkezdődött bolygónk meghódítása, az *out of Africa*. A szélsőséges körülményekhez való sikeres alkalmazkodás, a kihívásokra adott szelekciós válasz viszonylag rövid idő alatt stabilizálta a génállományt. A vándorlással párhuzamosan, az új környezethez való alkalmazkodás révén jöttek létre a különféle látható, külső megjelenésükben *más* emberek, a *rasszok* is. Ezek közül számos közismert változat jött létre, pl. a fő vércsoportok, vagy a tej emésztésének felnőttkori hiánya a keleti embereknél, vagy pl. az a tény, hogy Afrikában sokkal gyakoribb az ún. sarlós sejtjes vérszegénység (a vörös vértestek kisebbek, holdsarló alakúak), ezt a vért a plazmódiummal (*Plasmodium falciparum*) fertőzött maláriaszúnyog nem kedveli, így az ilyen, egyébként beteg

vérű emberek a malária veszélyeitől védettek (Cavalli-Sforza 2002. 58.). Ezért nem veszett ki ez az egyébként hibás génmutáció, melynek Európa egyes területein is, mintegy 1 %-os előfordulása (Cavalli-Sforza 2002. 57.) ismert.⁸

Az utolsó 40 000 évben a *Homo sapiens sapiens* fejlett idegi apparátusa és az egyre intenzívebb agyi tevékenysége révén átruházta evolúcióját a maga alkotta tárgyak, technikák, technológiák rohamosan bővülő sorára; tudása révén kikapcsolta a szelekciós mechanizmusok génállományt védő automatizmusát, és ezzel nem csak a lélekszám nő folyamatosan, hanem fajunk is sérülékenyebb lett (Csaba 2007., korábbi irodalommal).

Észak-Afrika területéről ismerjük a felső paleolithikus *Homo sapiens* legkorábbi új, modern szerszámaikat: a pengén alapuló iparokat, a hasított alapú hegyet (nyílhegy), az első, egyszerre több anyagot (pl. kő, fa, ín, ragasztó) használó, összetett eszközeit és hatékony fegyverét az íjat és nyilat.

AFRIKA, MINT (ŐS)TÖRTÉNELMI PÉLDA

Európa-centrikus történetírásunk és történelemszemléletünk ellenére sok megoldatlan, értelmezhetetlen kérdésre kívülről, például Afrikából keressük a választ. A *Homo sapiens* legkorábbi művészeti tevékenységének nyomait is Afrikából ismerjük. (Namíbia, Tanzánia – barlangrajzok, vagy kis festett korongok és festett kőasztalkák formájában, kb. 34 000-31 500 évvel ezelőttre, sőt az egyes lelőhelyeket 40 000 elé is keltezik. Anati 2003. 188.) Meglepő, az Európában és más kontinenseken található rajzok közötti, illetve néhány más műfajban is a tematikai, stilisztikai, sőt anatómiai (1. kép) hasonlóság. Észak-Afrikában a legkorábbi művészeti emlékek a pleisztocén korszak végéről származnak és Acacusban, Líbiában találhatók. A magas színvonalon dolgozó, archaikus vadászok munkái (2. kép) megegyeznek a Szahara egész területéről származókkal (Algéria: Tassili-n-Agger, Csád tó mellett: N'Djamena, Anati 2003. 189., Lhote 1977., Zimborán 2006.).

1. kép: Busman nők és dél-franciaországi (Haut-Garonne, Des Rideaux), 23.000 éves felső paleolith szobor (Burenhult 1995. 102. nyomán)

2. kép: Az Iherir-fennsík (Tassili N'Ajjer) sziklafestményeiből, oroszánvadászok (Burenhult 1995.b 56. nyomán)

Az utóbbi két évtizedben a franco-cantabiai barlangfestészet értelmezéséről folyó vita során felmerült ezek sámánisztikus magyarázata is, a *!kung busman* hagyományok analógiájára. *David Lewis-Williams* évtizedekig kutatta a *!kung busman*ok művészeti megnyilvánulásait és egy idős asszony (egy sámán lányának) elbeszélései alapján a festett barlangokban a felső őskor végén végzett sámán-szertartásokra következtetett.

A sámánok különféle módszerekkel révülnek (drogokkal, vagy szaporább légzéssel, még gyakrabban női csoportok ritmikus éneklése, tánca, dobolása kíséretében). A transz mélyülésekor a sámán remeg, görnyed, fájdalmai vannak „meghal”. A *kung* mitológiában a tehénantilop varázserővel rendelkezik, ezt az erőt az állat nyakából vett és az erőre szoruló személy nyakán ejtett sebbe dörzsölt (antilop)vérrel viszik át. A sámán ugyanezzel a vérrel festi le a szellemvilággal folytatott hallucinációs kapcsolatát is, és erre a sziklaképre tett kézzel is lehet energiát nyerni. A hallucinációs technikának három stádiuma létezik:

1. amikor vibráló, mozgékony pontok, rácsok, ívek, cikk-cakkok, ékek, spirálisok jelennek meg. Ezeket, a mindenki által egyformán érzékelhető *entoptikus* (látáson belüli, azaz nem szemmel látott) ábrákat az agy elemi idegi apparátusa hozza létre. Ilyen ábrák is láthatók egyes felső paleolith festett barlangokban, amelyek sok fejtrést okoztak már a kutatóknak.

2. Az ábrákat valaminek képzelet (pl. a *kungok* az íveket lépesméznek, stb.).

A 3. fokozatba való átmenetkor örvény-, vagy alagútélménye van a révülőnek, rengeteg képet lát egyszerre, amelyek között fontos szerepe van az ún. *therianthropus* (ember-állat) alakoknak, amilyen pl. a Trois Frères barlangban, az ún. *Varázsló*. A sámánok úgy érzik, hogy a képeket a szellemek ültették a sziklába, vagy a barlangba, a képek megfestője csak láthatóvá tette azokat⁹. A szikla felszíne így „átjáró”, közvetítő, a valóság és a szellemvilág között. D. Lewis-Williams elméletében a sámánoknak a felső világgal folytatott kapcsolataként erőt adó, varázsha-

talommal rendelkező forrásokként magyarázza, pl. a bölény vagy ló ábrázolásokat (Leakey 1995. 117. skk., Helvenston – Bahn 2006. 111-147., Solomon 2006. 77-110., Wenke – Olszewski 2007.¹⁰ 169-172. pp. Fig. 4.26.).

A busmanok által ma is, évi rendszerességgel látogatott festett sziklák és barlangi helyszínek tiszteletéről, megszentelt voltáról, hitvilágukban betöltött szerepükről leírások emlékeznek meg (Post 1986. 224. skk., különösen 243.).

A busmanok mindennapjaihoz tartozik, hogy továbbvándorlásaik idején a legyengült, magatehetetlen öregeket élelemmel, vízzel és tuskés, csak ideig-óraig védő bozótterítéssel övezve hátrahagyják, hiszen az előttük álló, bizonytalan kimenetelű út nehézségeit amúgy sem tudnák elviselni. Ha a csoport szerencsével jár, egy fiatalt élelemmel és vízzel visszaküldenek az idősekhez. Vagy további, régészeti szempontból is nagyon figyelemre méltó szokásuk, hogy a halál beállta után, sürgősen eltemetik az elhunytat, ágakból tákolt fekvőhelyre, a férfiak mellé fektetik fegyvereiket, a nők mellé ékszereiket, ásóbotjukat, köpenyüket.¹¹ Ha vannak a közelben kövek, a sír tetejére görgetik és a temetés után, amilyen gyorsan csak lehetséges, az egész csoport tovább vándorol. (Bjerre¹² 1964. 155.)

Az afrikai élőhelyek egy részének viszonylagos kedvező volta nem követelt az ott élő, kis lélekszámú, mozgékony csoportoktól különösebb energia-ráfordítást, életmódváltást, vagy újítások bevezetését. A szavannákat övező erdős szegélyeken a bozótok megtisztításával, „karbantartásával” ugyanis a vadon termő gyümölcsök betakarítása sokkal könnyebb¹³. A domesztikáció világtérképén Afrikában mindössze három pont van, mindhárom a Nílus völgyéből származik: a szamár (Kr.e. 3000.), a mézelő méhek (Kr.e. 3000.) és a macska (Kr.e. 1600). (Wenke – Olszewski 2007. 243. skk., Fig. 6.6.). A helyi fűfélék (Aristida, Eragrostis, Panicum, Echinocloa) gyűjtése, aratása is elkezdődött (Wenke – Olszewski 2007. 374.)

A neolitikumot közvetlenül megelőző fázis európai lelőhelyein is megfigyelhetők az erdők karbantartásához hasonló jelenségek; amikor az ún. *mogyoró-fázisban* megnövekszik e fontos, gyűjtőgethető táplálékot biztosító cserje mennyisége. Nyugat-Európában ugyancsak megtisztítottak bizonyos bozótokat az eredményesebb szarvas vadászat céljából is. (Fekete 2008. 16., 37. jegyzet, további irodalommal).

A botswanai Kalahári sivatagban élő !kung busmanok életmódja és technikája hasonlít az európai vadászó-gyűjtőgetők körülményeihez. Mára már túlhaladott nézet az ún. jégkor-végi *létfenntartási válságról* beszélni. Jól tudjuk, hogy a speciális halász-vadász-gyűjtőgető csoportok – így a mai busmanok is – sikeresen megszerzik szükségleteiket, sőt válogatni is tudnak a rendelkezésükre álló élelemforrásokban (Burenhult 1995. 190.), az elérhető növényfajoknak csak mintegy a negyedét gyűjtik és fogyasztják, mindössze napi 2-3 órás munkavégzéssel.¹⁴

A pleisztocén-holocén korszakváltás idején használatban lévő kisméretű kőeszközök, a mikrolithok, összetett szerszámok, a halász-vadász-gyűjtőgető életmód kellékei közkeletűek mind Afrika, mind a Közel-Kelet, ill. Európa területén.

Az emberi történelem mindmáig legnagyobb horderejű váltása – a neolithikum – az állandó települések létrejöttével és az állatok és növények házasításával, a mezőgazdasági élelemtermeléssel zajlott. Mai ismereteink szerint ezek az események az ismeretek bővülésével, a világ 6-7 ún. civilizációs központjában, egymástól függetlenül mentek végbe. Mindennek alapja nyilvánvalóan az emberek azonos idegi apparátusa, kíváncsisága, tudásvágya, „teremteni” akarása, bizonyos szükséges előfeltételek (a házasítható növények és állatok elérhetősége) megléte volt. Mai kultúránk valamennyi alapeleme a neolithikum során jött létre, beleértve a kereket, a fazekaskorongot, a kocsit és az írást is. A háziiparok kialakulásával, majd a szakismeretek bővülésével, a szakosodott mesterségek, az állattartás specialistái, a fémművesség, és az írás feltalálásával pedig a közel-keleti és az egyiptomi civilizáció is megszületett a Kr.e. IV. évezred végén.

3. kép: Iherir-fennsík, őrlőkő, kb. 5500 éves lelőhely a Szaharában, mivel nincs humuszképződés, a leletek a felszínen fekszenek (Burenhult 1995.b 48. nyomán)

A mezolithikus fejlődést és a neolithikum felé mutató átmenetek változatait a Nílus völgyén kívül a Szahara akkor még sokkal nedvesebb részeiből is ismerjük (pl. Gilf Kebir¹⁵ és környéke). Ehhez a korszakhoz és életmódhoz köthetők a növényfeldolgozás első eszközei is, az ásóbotok, az aratósarló, sarlófényes pengék, mozsarak és az őrlőkövek (Burenhult 1995.b 48. 3. kép) is. Afrika területe – az élelemtermelés önálló kialakulása szempontjából – nem tartozik a legkedvezőbb adottságúak közé, hiszen itt a korai mezőgazdaság megszületésének természeti feltételei is jóval szűkösebbek; nem biztosították az újkőkori életforma önálló megvalósulásának alapjait. Helyi eredetűek csupán a *teff* nevű, termesztésbe vont vadgabona

Garlake 1988. 51. p. 66. kép), melynek aratásával korai időktől kezdve találkozunk, talán a fő növényi eredetű táplálék pedig a szorghum-cirokköles és más kölesfajták. (4. kép) „A trópusi növénytermesztés egész folyamata inkább a meglevő környezet kihasználása, mintsem új környezet teremtése.” (Garlake 1988. 53.) Ez módszer több évezreden keresztül tartó folyamatos és fokozatos alkalmazkodás révén jött létre és mindvégig szorosan kötődött a gyűjtögetéshez. A legtöbb növényt annak a térségnek a közelében vonták termesztésbe, ahol a géncentrumuk volt, vagyis ahol őshonosak voltak; és a vad alanyok a házasítás során mindvégig az új fajta, vagy faj kialakításához rendelkezésre álltak (Burenhult 1995.b 46.). Az erdős területek és a szavanna találkozási sávja igen gazdag a táplálékfajtákban. Igéretes táplálék lehetőséget biztosít a yam, az olajpálma, a fűfélék és a gumós növényekre alapozott mezőgazdaság számára. Ennek az időszaknak helyi sajátossága a korai kerámiakészítés, és a cserépedényeknek már a vadász-táborokban való előfordulása (Garlake 1988. 54. p. 71. kép). Ugyancsak erre az időszakra (a Kr. e. XII-VI. évezred vége) tehető az első mellékletekkel ellátott temetők is, pl. Szomáliából (Wanke 1990. 185. p., 4.21. kép, Burenhult 1995.b 40.). Igazi neolithikum viszonylag csak későn, a Kr.e. VI/V. évezred fordulójától Egyiptomban valósult meg (Kákósy 1998. 31. skk.).

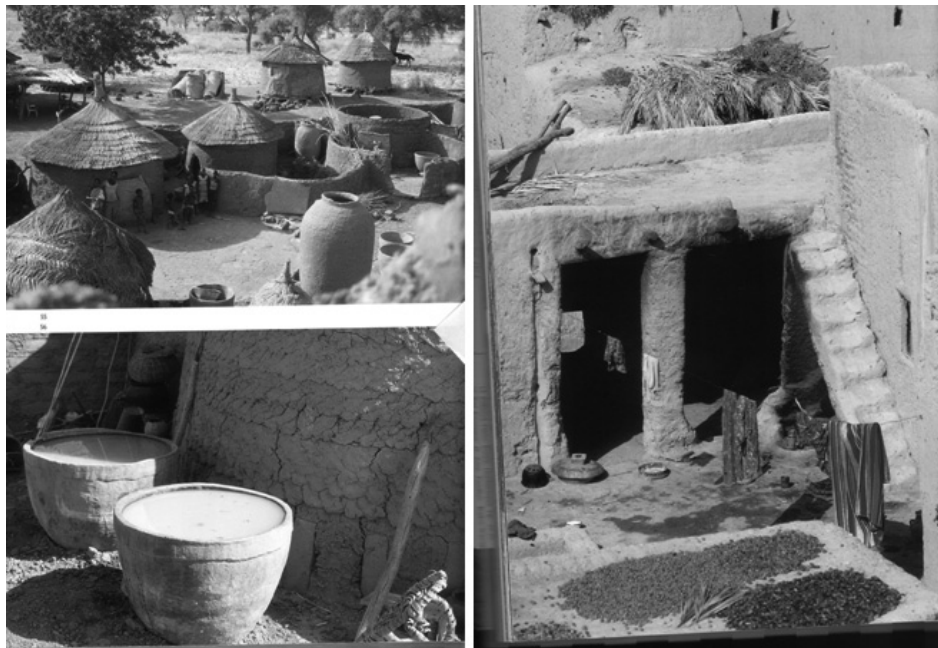

4. kép: Etióp felföld, teff aratása (Garlake 1988. 51., 66. kép nyomán) és Etiópia, köles betakarítása, falapáttal és villával (Burenhult 1995.b 47. nyomán)

A közel-keleti és az európai neolithikus kultúrákban, valamint mindvégig, az őskor folyamán épített vályogtégla-, és agyag-tömésfal, ill. agyaggal tapasztott falú gerenda-, és sövényfalú (paticsfalak) házak párhuzamait, ill. ma használt változatos formáit is Afrikából ismerjük (pl.: Fiedermutz-Laun 1990. passim, 5. kép).

A mezopotámiai idolplasztika nő-alakjain és festett edényein „hegtetoválasokat”¹⁶ (Oates-Oates 1983. 65. és 119. p. 6. kép) és „szépségjeleket” (Oates-Oates 1983. 43. és 65. p. 7. kép) is észlelhetünk. A neolithikus agyagszobrocskák bizonyos

részleteit, ábrázolásait – övek, kötények, gyöngysorok (a magyarországi neolithikus anyagban, pl. Sé: Károlyi 2004. 84., 87-88., 117. képek) – viseletként, testfestésként és cikatrizációként is értelmezhetjük, afrikai analógiák (Jahoda 2003. 8. kép) segítségével.

5. kép: Különböző típusú agyagházak, udvarral, hombárok, tetőn és a ház előtt száradó cirokkölessel, Észak-Afrika (Fiedermutz-Laun et al. 1990. nyomán)

6. kép: Hegtetoválás mezopotámiai neolithikus idolkon Csoga Mami (Kr.e. VI. évezred) és Úr, 4. réteg (Ubaid-kor, Kr.e. V. évezred vége, Oates-Oates 1983. 65. és 119. nyomán)